

XIII bob. Fuqarolarning asosiy burchlari

1-§. Asosiy burchlar tushunchasi

Davlatda fuqarolarning huquqiy holati faqat ularning huquqlari mavjudligi bilan aniqlanmasdan, ularning aniq belgilangan burchlari mavjudligi bilan ham belgilanadi.

Burch ijtimoiy hayotda zarur kategoriyadir. Ayniqsa, fuqaro va davlat munosabatlarini to'g'ri tashkil etishda, manfaatlar mushtarakligini ta'minlashda burch zarur bo'lib, u davlatda ham, fuqarolarda ham bo'ladi. Mamlakatda jamiyat, fuqarolar, davlat manfaatidan kelib chiqib, burchlar o'rnatiladi. Bu yerda fuqarolarning burchi, aniqrog'i, asosiy burchi to'g'risida fikr yuritamiz.

Mamlakat qonunlarida fuqarolarning burchlari o'rnatilib, ular fuqarolarning huquqlari buzilmasligi, davlat manfaatlariga ziyon yetmasligi nuqtayi nazaridan belgilanadi.

Burch asosan qoidalardan kelib chiqadi, u doimiy yoki muddatli bo'ladi; davlat tomonidan belgilanadi va bajarilishi talab etiladi. Burch ixtiyoriy bajarishga xavola qilinadi, ixtiyoriy bajarilmaganda jinoiy, ma'muriy jazolar qo'llaniladi.

Burchni bajarish barcha uchun majburiy, ayrim burchlar esa, alohida fuqarolarga taalluqlidir. Masalan, harbiy xizmatni o'tash burchi hammaga ham taalluqli emas. Xuddi shuningdek, qonunda belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni hech qanday daromadga ega bo'lmaganlar to'lamaydi.

Fuqarolarga yashash, mehnat qilish, bilim olish va boshqa faoliyatlari bo'yicha ko'plab burchlar belgilangan.

Konstitutsiyada esa, jamiyat va davlat hayoti uchun umumiy va eng zarur, qilinishi majburiy yoki qilish mumkin bo'lmagan xatti-harakatlar burch sifatida belgilangan. Shuning uchun ular mazmuni, amal qilish doirasi, ahamiyati nuqtayi nazaridan asosiy burchlar deb ataladi. Fuqarolarning "konstitutsiyaviy burchi" yoki "asosiy burchi" bir ma'noda ishlatiladi va tushuniladi. Asosiy burchlarning bajarilishidan jamiyat a'zolari, davlat birdek manfaatdordir. Yana burchlar ixtiyoriy to'la bajarilishi jamiyat rivojlani-shiga ijobiy ta'sir qiladi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining XI bobi "Fuqarolarning burchlari" deb nomlangan va olti moddani o'z ichiga oladi. Bu burchlar siyosiy, iqtisodiy, shaxsiy masalalarga taalluqli, bajarilishi majburiy xatti-harakatlardir.

Konstitutsiyada javobgarlik to'g'ridan-to'g'ri belgilanmay, burchlarni bajarmaganlik uchun jinoyat qonunchiligi va ma'muriy qonunchilikda jazolar belgilangan. Burchlarni bajarmaganlik uchun jazo turlari va miqdori qonunlarda belgilangan doirada sud tomonidan belgilanadi.

2-§. Konstitutsiyada belgilangan burchlarni bajarish. Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish

Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan har qanday burch fuqarolar uchun bajarilishi shart bo'lgan majburiyatdir. 47-moddada "Barcha fuqarolar Konstitutsiyada belgilab qo'yilgan burchlarini bajaradilar", deb belgilangan qoida konstitutsiyaviy burchlarning bajarilishi shart ekanligini ko'rsatib, barcha konstitutsiyaviy burchlarning bajarilishini ta'minlashga karatilgan umumiy va rahbariy qoida hisoblanadi. 48-moddada esa, bu burch yanada aniqlashtirilgan va doirasi kengaytirilgan. Unga asosan "Fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga rioya etishga, boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdirlar".

Demak, birinchidan, har bir fuqaro nafaqat Konstitutsiyaga, balki, barcha qonunlarga rioya etishga majbur. Bu qonuniylik prinsipini mazmun va mohiyatiga mos kelib, ana shu prinsipning amalga oshirishini ta'minlashni nazarda tutadi. Ikkinchidan, har bir fuqaro boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga majburdir. Shaxs va fuqarolarning huquqiy holatiga taalluqli Konstitutsiya normalarida ham, fuqarolar o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning davlat va jamiyatning manfaatlari, huquqlari va erkinliklariga putur yetkazmasliklari shart, deyilgan qoida mavjud (Konstitutsiyaning 20-moddasi). Ana shu qoida Konstitutsiyaning asosiy burch to'g'risidagi normalarida ham belgilanib, uning majburiyligiga alohida konstitutsiyaviy maqom berilgan.

Fuqarolarning shaxsiy huquqlarini belgilovchi Konstitutsiya normalarida (Konstitutsiyaning 27-moddasi) har kimga o'z sha'ni va obro'siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalaniş huquqi berilgan bo'lsa, Konstitutsiyaning 48-moddasiga asosan boshqa kishilarning huquqlari, erkinliklari, sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga faqat davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarigina majbur bo'lmasdan, har bir fuqaro ham majbur ekanligi ko'rsatildi.

Konstitutsiyaning bu moddalaridagi burchlar jamiyat va davlatning rivojlanishi asoslaridan hisoblanuvchi Konstitutsiya va qonunlarga to'la va og'ishmay amal qilish zarurligini, shu asosda ijtimoiy hayotni rivojlantirishni ta'minlashni nazarda tutadi.

Konstitutsiya va qonunlarga rioya qilmaslik xavfsizlikka, fuqarolar manfaatiga, davlat boshqaruviga, umuman, konstitutsiyaviy tuzumga katta va jiddiy zarar yetkazadi.

Shuning uchun Konstitutsiyaga va qonunlarga amal qilmaslik ularni har qanday yo'llar bilan buzish holatlariga nisbatan turli jinoiy va ma'muriy jazolar belgilanadi. Qonunlarda Konstitutsiya va qonunlardagi burchlarni bajarmaganlik uchun jazo choralari-ning belgilanishi konstitutsiyaviy burchlar ta'minlanishining kafo-lati hisoblanadi.

3-§. Tarixiy, ma'naviy va madaniy meroslarni avaylab-asrash

Mamlakatning boyligi faqat iqtisodiy boyliklardangina iborat emas. O'zbekiston o'zining tarixiy yodgorliklari, ma'naviy va madaniy merosi bilan ham olamga mashhur.

Tarixiy yodgorliklarni asrab-avaylab, kelajakka yetkazish orqali avlodlarga o'tgan zamondagi madaniyat, qudrat, aql-zakovat mevalari taqdim qilinadi.

Ma'naviy-madaniy meroslar orqali xalqimiz o'zligini anglaydi, ularning mevasidan bahramand bo'ladi.

O'zbekiston tarixiy yodgorliklarga boy va ma'naviy-madaniy qadriyatlar kuchli shakllangan mamlakat. Shuning uchun ularni yanada yaxshiroq saqlash va kelajakka taqdim qilish maqsadida

Konstitutsiyaning 49-moddasida “Fuqarolar O‘zbekiston xalqi-ning tarixiy, ma’naviy va madaniy merosini avaylab, asrashga majburdirlar” degan konstitutsiyaviy burch belgilab qo‘yilgan.

Tarixiy, madaniy va ma’naviy boyliklarimiz bo‘lib, tarixiy yodgorliklar, madaniy yodgorliklar, muzeylar, shu jumladan, tarixiy kitob, qo‘lyozmalar, foto, kino, fotohujjatlar, arxiv materiallari hisoblanishi mumkin.

Samarqand, Buxoro, Xiva kabi shaharlar dunyodagi tarixiy va madaniy yodgorliklarga eng boy shaharlar hisoblanadi. Tarixiy va madaniy yodgorliklar davlat himoyasiga olingan (Konstitutsiyaning 49-moddasi).

Konstitutsiyaning 49-moddasida ko‘rsatilgan boyliklarni saqlashni ta‘minlash maqsadida, mamlakatimizda yetarli huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Bunga 2001-yil 30-avgustda qabul qilingan “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”, “Madaniy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishi to‘g‘risida”gi qonunlarni ko‘rsatish mumkin.

Konstitutsiyadagi burchlarni va yuqoridagi qonunlar talablarini buzganlik uchun jinoyat va ma’muriy qonunchiligimizda yetarli darajada jazolar belgilangan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, tarixiy, madaniy va ma’naviy yodgorliklarni saqlashga alohida e’tibor berib kelmoqda. Mustaqillik yillarida Imom al-Buxoriy, at-Termiziy, Bahovuddin Naqshband va boshqa ulug‘ kishilarning sag‘analari ta’mirlandi. Motrudiy, Xo‘ja Ahror Valiy, Burxoniddin Marg‘inoniy, al-Farg‘oniy meroslarini xalqqa yetkazish uchun tadbirlar belgilandi.

Tarixiy, madaniy va ma’naviy meros hisoblanuvchi obyektlar, mulklar davlat tasarrufida bo‘lib, ularni xususiylashtirish mumkin emas.

Konstitutsiya normasidan kelib chiqib, har bir fuqaro madaniy, tarixiy, ma’naviy yodgorliklardan o‘zining turli ehtiyojlarini qondirishda foydalanar ekan, ularga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishi, ularni saqlashi nafaqat konstitutsiyaviy burch, balki avlodlar o‘ladagi burch ekanligini unutmaslik kerak.

4-§. Atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish

Tabiatning har bir narsasi inson hayoti uchun zarur manbadir. Insonning sog'lig'iga, qancha umr ko'rishga tabiiy muhit ham ta'sir qiladi albatta. Ana shu ta'sir ijobiy bo'lishi uchun atrof-muhit sog'lom bo'lishi kerak. Atrof-muhitning sog'lom bo'lishi har bir kishiga bog'liq. Shuning uchun Konstitutsiyaning 50-moddasida "Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar", degan qoida mustahkamlangan.

Tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish xalqimizga xos xususiyat. Oqar suvlarni ifloslantirmaslik, axlat tushgan joylarni tozalab qo'yish, yashash joyini ozoda saqlash kabi amallar muqaddas dinimiz ta'limotlarida ham mavjud bo'lib, unga uzoq vaqtlar ixtiyoriy amal qilingan.

Afsuski, sobiq tuzum davridagi tartib-qoidalar, turmush sharoiti, xalqimiz ongidan ko'plab ijobiy urf-odatlarini, qarashlarini chiqarib yubordi, tabiatga, atrof-muhitga bepisandlik bilan qarashga o'rgatdi, hatto tabiat boyliklari, atrof-muhitga jinoyatkorona yondashishni oddiy hol qilib qo'ydi.

Mustaqillikka erishgach, atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lmasdan, tegishli natijalarga erishish mumkin emasligi e'tirof etilgan holda ba'zi burchlar Konstitutsiyada mustahkamlandi.

O'zbekiston Konstitutsiyasi asosida, ko'plab qabul qilingan qonunlar, atrof tabiiy muhitni saqlash choralarini belgilab, mazkur burchni ta'minlashni nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi, "Muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi, "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi, "O'simlik dunyosini muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Atmosfera dunyosini muhofaza qilish to'g'risida"gi, "O'rmon to'g'risida"gi qonunlar hamda Yer kodeksi va boshqa huquqiy hujjatlar tabiatni, atrof-muhitni muhofaza qilishni nazarda tutadi. Atrof-muhitga taalluqli qonunlar miqdori ko'pligining o'zi (bular hali hammasi

emas) atrof-muhitga jiddiy munosabatda bo'linayotganligini ko'rsatadi.

Atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish majburiyati faqat atrofni toza saqlash, ekologiyani buzmaslik, tabiat ne'matlariga zarar keltirmaslikka emas, tabiatning barcha boyliklariga (yer osti manbaalari, hayvonot dunyosi) ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni nazarda tutadi. Chunki, ularning barchasi tabiat qismi va hayotiy manbalardir.

5-§. Soliq va yig'implarni to'lash

Mamlakatimizda bozor munosabatlarini shakllantirish, bozor iqtisodiyoti tamoyillarini hayotga tatbiq qilish, huquqiy munosabatlarda yangi jihatlarni vujudga keltirdi va ularni Konstitutsiyada mustahkamlash zarurati vujudga keldi.

Shu tufayli Konstitutsiyada fuqarolarning yangi huquqlari singari (mulkdor bo'lish huquqi) yangi burchlari ham belgilandi.

Davlat o'z ehtiyojlarini va fuqarolarning turli ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli iqtisodiy imkoniyatga ega bo'lishi zarur. Shu maqsadda davlat budjeti shakllantiriladi. Davlat budjeti turli manbalardan shakllanib, ular ichida soliqlar alohida o'rin tutadi. Soliqlar to'lash faqat korxona, tashkilotlarning (yuridik shaxslarning) burchi bo'lib qolmasdan, bunday burch fuqarolarga (jismoniy shaxslarga) ham yuklatilgan.

Konstitutsiyaning 51-moddasida: "Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig'implarni to'lashga majburdirlar", – deb mustahkamlangan.

Demak, fuqarolar, albatta, soliq va yig'implarni to'lashi kerak va bu to'lovlar (soliq, yig'implar) qonunga binoan amalga oshiriladi.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning turlari O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi 23-moddasida belgilangan bo'lib, unga ko'ra O'zbekiston Respublikasida yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i; jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i; qo'shilgan qiymat solig'i; aksiz solig'i; yer qariidan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to'lovlar; suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq; mol-mulk solig'i; yer solig'i; obodon-

lashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i; transport vositalariga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliqlar amal qiladi.

Shuningdek, ijtimoiy jamg'armalarga majburiy to'lovlar; Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy to'lovlar; davlat boji; bojxona to'lovlari; ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish va ayrim turdagi xizmatlarni ko'rsatish huquqi uchun yig'im singari majburiy to'lovlar joriy qilingan.

Konstitutsiyada soliqlarni to'lashning burch qilib belgilanganligi uni bajarmaganlik uchun javobgarlikni ham yuzaga keltiradi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 184-moddasida soliqlar yoki boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlaganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Mamlakatimizda bozor munosabatlari shakllanishi natijasida soliq to'g'risidagi qonunchilikka ham o'zgartirishlar kiritilib, soliq tizimini takomillashtirishga, soliq to'lash yukini yengillashtirishga harakat qilinmoqda. Soliq tizimi fuqarolarning daromad manbalari cheklamasligini, ishlab chiqarish orqali va boshqacha olinadigan daromadlarning doimiy ortib borishidan manfaatdor bo'lishini nazarda tutadi.

6-§. O'zbekiston Respublikasini himoya qilish va harbiy xizmatni o'tash

Ko'p hollarda vatanni himoya qilish, harbiy va muqobil xizmatni o'tash bitta burch deb qaraladi. Aslida ular boshqa-boshqa burch. Masalan, vatanni himoya qilish barcha fuqarolarga tegishli, doimo bo'lsa, harbiy xizmatni o'tash shu ishga yaroqli fuqarolarga tegishli bo'lib, u ma'lum vaqt doirasi bilan ham chegaralanadi.

Konstitutsiyaning 52-moddasida: "O'zbekiston Respublikasini himoya qilish – O'zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir. Fuqarolar qonunda belgilangan tartibda harbiy yoki muqobil xizmatni o'tashga majburdirlar", – deb belgilangan.

Vatanni himoya qilish muqaddas burch bo'lib, u fuqarolarning jinsi, yoshi va boshqa xususiyatlaridan qat'i nazar, barcha fuqarolarga taalluqli. Bu burchning amal qilish vaqti ham che-

garalanmagan, u doimiy amalda bo'ladi. Vatanni himoya qilish burchiga fuqarolar Qurolli Kuchlar safida bo'ladimi, boshqa yerdami, undan qat'i nazar, amal qilishi shart. Mamlakat ichkarisida ham, tashqarisida ham bu burch bajariladi.

Mamlakatning taraqqiyoti, xavfsizligi, fuqarolar xavfsizligi mamlakatning mustaqilligiga bog'liq bo'lsa, mustaqillikni saqlash vositalaridan biri – vatanni himoya qilish burchining to'la bajarilishi hisoblanadi.

Harbiy xizmatni o'tash burchi ham vatanni himoya qilishni maqsad qilib qo'ysa-da, bu burchlarni bajarish shartlari alohida qonunlarda belgilab qo'yiladi. O'zbekiston Respublikasining "Mudofaa to'g'risida"gi, "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida"gi qonunlari bu burchlarni o'tash sharoitlarini belgilaydi.

Ularda harbiy xizmatga chaqirish uchun belgilangan yosh, sog'lig'iga qo'yiladigan talab, majburiy harbiy xizmat muddati, xizmatchilarga yaratiladigan shartlar, kimlar harbiy xizmat o'tashdan butunlay yoki vaqtincha ozod qilinishi belgilangan.

Harbiy xizmatga chaqirishda faqat davlat manfaati emas, fuqarolar manfaati, oila manfaati e'tiborga olinishi qonunlarda belgilangan. Jumladan, majburiy harbiy xizmatga 18 yoshdan 27 yoshgacha, shu ishga yaroqli (sog'ligi jihatidan) fuqarolar jalb qilinadi.

O'quv yurtlarida ishdan ajralgan holda ta'lim oluvchilar, tergov, surishtiruv o'tkazilayotganda ishga daxldor fuqarolarning harbiy xizmatga chaqirilishi kechiqtiriladi. Tug'ishgan aka-ukalaridan biri muddatli harbiy xizmatni o'tash davrida halok bo'lganlar, yakka-yagona o'g'il farzand bo'lgan bolalar harbiy xizmatdan ozod etiladi. Amaldagi qonunchilikka asosan majburiy xizmat muddatlari ham aniq belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiyada belgilangan burchlarni bajarish mamlakat taraqqiyotining garovi hisoblanadi. Konstitutsiyada belgilangan burchlarning har biri boshqa fuqarolar huquq va erkinliklarini buzmaslik, manfaatiga ziyon yetkazmaslik atrof-muhitni sog'lom saqlash, mamlakat iqtisodini rivojlantirish va eng muhimi, Vatanni himoya qilish orqali mamlakat mustaqilligini saqlashni ko'zda tutadi. Burchlarni bajarish fuqarolarga havola qilinib, ular ixtiyoriy

bajarilmasa, majburlov choralari orqali bajariladi. Konstitutsiyada belgilangan burchlarni bajarilishi aholining huquqiy ongi, huquqiy bilimiga bog'liq bo'lib, undan davlat ham, barcha fuqarolar ham manfaatdordir.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi 225-moddasi-da "Harbiy yoki muqobil xizmatdan bo'yin tovlash" uchun jinoiy javobgarlik va jazo belgilangan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1. Burch nima, nima uchun u asosiy yoki oddiy bo'ladi?*
- 2. Nima uchun Konstitutsiya va qonunlarga rioya etilishi shart?*
- 3. Kishilarning huquqlari va erkinliklari, sha'ni va qadrigimmatini hurmat qilish deganda nimani tushunasiz?*
- 4. Tarixiy, ma'naviy va madaniy meroslarni avaylab-asrash nima uchun zarur?*
- 5. Atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish nima uchun zarur?*
- 6. Soliq va yig'imlar to'lash burchining ahamiyati nimada?*
- 7. Vatanni himoya qilish burchi nima?*
- 8. Harbiy xizmat o'tash burchi kimlarga taalluqli?*
- 9. Konstitutsiyada ko'rsatilgan burchlarni bajarmaslik qanday oqibatlarga olib keladi?*
- 10. Burchlarning ixtiyoriy bajarilishi nimalarga ta'sir qiladi?*

TO'RTINCHI BO'LIM

JAMIYAT VA SHAXS

XIV bob. Jamiyatning iqtisodiy negizlari

1-§. Iqtisodiy negiz tushunchasi

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi iqtisodiy munosabatlarni ham yangicha tashkil qilish imkoniyatini yaratdi. Avvalgi tuzumda iqtisodiyot to'la davlat ta'sirida bo'lib, bozor munosabatlari prinsiplarini mutlaqo rad etar va markazlashgan rejalashtirish asosiga qurilgan edi. Bu sobiq tuzumning oxirgi yillarida o'zining barcha salbiy oqibatlarini yaqqol namoyon qila boshladi. Iqtisodiyotning izdan chiqishi, inqirozga uchrashi natijasida turmush uchun eng zarur narsalarga taqchillik vujudga keldi.

O'zbekiston o'z oldiga fuqarolik jamiyatini qurishni maqsad qilib qo'ygan. Bu jamiyat kishilar tomonidan tashkil qilinadi va erkinlik, o'zini o'zi boshqarish prinsiplariga tayanadi. Faqat kishilarning faoliyati davlat tomonidan ma'lum kafolatlangan bo'lishini taqozo etadi, bu kafolatlar esa, siyosiy sohada bo'lgani kabi, iqtisodiy sohalarda ham zarur bo'ladi. Davlat inson huquq va erkinliklaridan kelib chiquvchi ma'lum kafolatlarni mustahkamlab, ular amal qilishining ma'lum tartiblarini belgilaydi.

Bunday jamiyatda davlat jamiyatning iqtisodiy tuzumini o'rnatmaydi, faqat uning asosiy negizlarini himoya qiladi.

O'zbekiston jahondagi mamlakatlarning rivojlanish tajribasini o'rganish, tahlil qilish va baho berish natijasida bo'lajak iqtisodiyot bozor munosabatlari asosida bo'lishini belgiladi va bu munosabatlarda ham o'ziga xos jihatlarni qo'lladi. Mamlakatimizning iqtisodiy munosabatlari aniq ilmiy nazariya asosida tashkil qilinishiga katta e'tibor berildi.

O'zbekiston iqtisodiyotini tashkil qilish va rivojlantirish:

– respublikaning mustaqilligini, odamlarning munosib turmush sharoitlarini ta'minlaydigan qudratli, barqaror va jo'shqin rivojlanib boruvchi iqtisodiyotni barpo etish;

– ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini bosqichma-bosqich jonlantirish, tashabbuskorlikni va ishbilarmonlikni butun choralalar bilan rivojlantirish, tadbirkorlikka keng erkinlik berish;

– mulk egalari huquqlarini davlat yo'li bilan himoya qilinishini ta'minlash va barcha mulkchilik shakllarining huquqiy tengligini qaror toptirish, shu asosda insonni mulkdan begonalashtirishga barham berish;

– iqtisodiyotni o'ta markazlashtirmaslik hamda monopoliyalarga barham berish, korxonalar va tashkilotlarning mustaqilligini kengaytirish.

– davlatning xo'jalik faoliyatiga bevosita aralashuvidan voz kechish asosida bo'lishi belgilandi¹.

O'zbekistonni rivojlanish dasturi besh tamoyilida ham davlat va iqtisodiyot munosabatining asosiy tamoyillari belgilandi. Unga ko'ra:

– iqtisodiy islohotlarning hech qachon siyosat ortida qolmasligi kerak. Buning ma'nosi shuki, iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi kerak;

– davlat islohotlarning tashabbuskori sifatida maydonga chiqishi, boshqacha aytganda, davlat bosh islohotchi bo'lishi lozim. U islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berishi, o'zgartirishlar siyosatini ishlab chiqishi va uni izchilik bilan o'tkazishi shart².

O'zbekiston Konstitutsiyasining XII bobi "Jamiyatning iqtisodiy negizlari" deb nomlangan va unda O'zbekiston iqtisodiyoti bozor munosabatlariga tayanishi hamda iqtisodiyotning aniq negizlari belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiyamizning 53-moddasida: "Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi", – deb mustahkamlangan.

1 Qarang: Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: O'zbekiston, 2000. – 17–18-betlar.

2 O'sha joyda. 101-bet.

Shunga asoslanib aytadigan bo'lsak, mamlakat iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakldagi mulk tashkil etadi. Davlat esa, ularning tengligi bir xilda muhofaza etilishini ta'minlaydi. Konstitutsiyada xususiy mulk hamda umumiy boylik hisoblanuvchi davlat mulkining mavjudligi ko'rsatilgan.

Bozor iqtisodiyoti ma'lum prinsiplarga tayanadi. Bular quyidagilar:

- mamlakat iqtisodiyoti bozor munosabatlariga asoslanishining konstitutsiyada mustahkamlanganligi;
- mulk shakllarining xilma-xilligi va ularning bab-baravar muhofaza etilishi;
- iste'molchi huquqining ustuvorligi;
- erkin iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi;
- xususiy mulkning daxlsizligi va davlat himoyasida bo'lishi;
- mulkdan mahrum etish faqat qonunga asosan amalga oshirilishi.

Davlat ana shu prinsiplarni amalga oshirishni ta'minlaydi va jamiyat iqtisodiy negizlarining huquqiy asoslarini mustahkamlash vazifasini bajaradi¹. Shunday qilib, jamiyatning iqtisodiy negizlari, bu – xilma-xil mulk shakllari (ommaviy, umumxalq va xususiy mulk) turli qonunga muvofiq tashkil qilinadigan iqtisodiy faoliyat, barcha mulklarni bab-baravar muhofaza qilish mexanizmlaridan iboratdir.

2-§. Mulk shakllari, ularning teng huquqliligi

O'zbekiston Konstitutsiyasining 53-moddasi qoidalaridan kelib chiqilsa, O'zbekistonda mulk turli shakllarda mavjud bo'lishi ayon bo'ladi. Yana shu konstitutsiyaning shu normasida mamlakatda xususiy mulk va umummilliy boylik hisoblanuvchi davlat mulki mavjudligini ko'rish mumkin. Umummilliy boylik hisoblanuvchi obyektlar Konstitutsiyada bevosita davlat mulki deb atalmasa-da, boshqa qonunlarda ularning davlat mulki maqomi ko'rsatib qo'yilgan.

¹ Bular haqida batafsil qarang: Azizxo'jayev va boshq. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharhlar. – T.: O'zbekiston, 2008. – 211–213-betlar.

O'zbekistonda mulkiy munosabatlarni "Fuqarolik kodeksi" tartibga soladi¹. Mazkur kodeksning 167-moddasi "Mulk shakllari" deb nomlanib, unda O'zbekiston Respublikasida mulk xususiy va ommaviy mulk shaklida bo'ladi, deb belgilangan. 168-moddasida fuqorolar, yuridik shaxslar va davlat mulk huquqining subyektlari sifatida e'tirof e'tilib, mol-mulk fuqaro, yuridik shaxs yoki davlatning mulki bo'lishi mumkinligi belgilanadi.

Kodeksning 16-bobi "Xususiy mulk", 17-bobi "Ommaviy mulk"ka bag'ishlangan. Kodeks normalariga asosan, xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq qo'lga kiritilgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. Xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmaydi. Bu yerda mulk qonun hujjatlariga muvofiq qo'lga kiritilgan, degan so'zning ma'nosi keng. Chunki, qonun hujjatlarida mulkni qo'lga kiritishning ko'plab yo'llari ko'rsatilgan, masalan sotib olish, xususiylashtirish, asrash, meros olish, hadya olish, yutib olish va boshqalar.

Qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari har qanday mol-mulk xususiy mulk bo'lishi mumkin.

Mulkka bo'lgan huquqning vujudga kelish asoslari Fuqarolik kodeksida belgilangan.

Mulkning ikkinchi turi ommaviy mulkdir. Respublika mulki va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulk) iborat bo'lgan davlat mulki ommaviy mulkdir, ya'ni ommaviy davlat mulkiga nisbatan qo'llaniladigan atama.

Yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar, davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika budjetining mablag'lari, oltin zaxirasi, davlatning valyuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, o'quv, ilmiy tadqiqot muassalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, basharti bular budjet

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi (2011-yil 1-iyulgacha bo'lgan o'zgartish va qo'shimchalar bilan) Rasmiy nashr – T.: Adolat, 2011.

yoki davlatning o'zga mablag'lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo'lsa, respublika mulki bo'lishi mumkin.

Respublika mulki hisoblangan mol-mulkni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Prezidenti, hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, tasarruf qiladilar.

Respublika mulki bo'lgan mol-mulkni davlat yuridik shaxslarga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo'yishi mumkin.

Respublika mulki respublika budjetiga tushadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlardan, shuningdek qonunlarda nazarda tutilgan asoslarga muvofiq boshqa tushumlar hisobidan vujudga keladi.

Respublika mulki obyektlari qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda va shartlar asosida xususiy mulk qilib berilishi mumkin (214-modda).

Qonunga asosan ommaviy (davlat) mulk Respublika (umumdavlat) va munitsipal (mahalliy) mulkka bo'linadi.

Davlat hokimiyati mahalliy organlarining mol-mulki mahalliy budjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jalik, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari, shuningdek boshqa mol-mulk munitsipal mulk bo'ladi. Bunday mulklarni, qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, mahalliy hokimiyat organlari yoki ular vakil qilgan organlar tasarruf etadi. Munitsipal mulk xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida yuridik shaxslarga biriktirilib qo'yilishi mumkin.

Munitsipal mulk mahalliy budjetga tushadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa to'lovlardan, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa asoslarga muvofiq tushumlar hisobiga vujudga keladi. Munitsipal mulk obyektlari qonunda belgilangan tartibda xususiy mulkka o'tkazilishi mumkin (125-modda).

Mulk shakllari davlat tomonidan teng muhofaza qilinadi. Ular teng mavqega ega.

3-§. Xususiy mulkning daxlsizligi va davlat tomonidan muhofaza etilishi

70 yil davomida faoliyat ko'rsatgan sotsialistik tuzum xususiy mulk degan tushunchani mutlaqo rad etdi va iqtisodiy faoliyat umummilliy davlat, jamoat mulkiga tayanishini e'tirof etdi. Shu bilan birga, shaxsiy mulk degan tushuncha ham turmushga kiritilib, u hech qanday daromad keltirmaydigan, faqat shaxsiy ehtiyoj sifatida foydalaniladigan, o'ta cheklangan mulk hisoblanar edi. Xususiy mulk sotsialistik tuzumga yot bo'lgan, burjua tuzumiga xos va uning tayanchi, har qanday haq-huquqsizlikning, ekspluatatsiyaning asosi deb hisoblanar edi.

Sotsializm, uning g'oyalari oxir-oqibat tamom bo'ldi, o'zining hayotiy emasligini ko'rsatdi. Umumiy mulk g'oyasi asosida ishlab chiqarishni tashkil qilish samara bermadi. Aksincha, bozor munosabatlariga asoslangan davlatlar rivojlanib, xalqning turmush darajasi yuksalib bordi.

Shuning uchun O'zbekiston mustaqillikka erishib, iqtisodiy munosabatlarni tashkil qilar ekan, bu borada yangilik yaratishga harakat qilmay, butun dunyoda tan olingan va iqtisodiy rivojlangan, farovon turmushni ta'minlash qoidalariga tayanishga harakat qildi. Shu tufayli iqtisodiyotning negizini xilma-xil shakllardagi mulk shakllari tashkil qilishi, mulk shakllaridan biri hisoblanuvchi xususiy mulk davlat tomonidan muhofaza qilinishi Konstitutsiyada mustahkamlab qo'yildi. Ana shu maqsadda Konstitutsiyaning o'zida va boshqa moddalarda hamda boshqa qonun hujjatlarida tegishli qoidalar belgilandi.

Masalan, Konstitutsiyaning 53-moddasida, mulkdor faqat qonunda belgilangan tartibda mulkidan mahrum etilishi mumkinligi, 36-moddada har bir shaxs mulkdor bo'lish huquqiga ega ekanligi, bankka qo'yilgan omonatlar sir tutilishi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanishi belgilab qo'yildi. Juda ko'p sonli qonunlarda xususiy mulkni himoya qilish tartibi belgilandi.

Xususiy mulkka zarar yetkazganlik, mulkka bo'lgan huquqlarni buzish uchun turli javobgarliklar belgilandi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida mulkni bosqinchilik, tovlamachilik, talonchilik, o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan talon-taroj qilish, firibgarlik, o'g'rilik yo'li bilan egallaganlik (164–169-moddalar) uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Bundan tashqari, mulkni qo'riqlashga vijdotsizlarcha munosabatda bo'lish, mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish, transport vositalarini olib qochish uchun (172, 173, 267-moddalar) jinoiy javobgarlik belgilangan.

Jinoyat kodeksining bu moddalari avvalgi tuzumdagi kabi sotsialistik mulkni qonunsiz egallash uchun alohida og'irroq jazo, shaxsiy mulk uchun alohida yengilroq jazo o'rnatmay, umuman, mulkni nazarda tutgan va bu xususiy mulkning bir xilda muhofaza etilishini ko'rsatadi.

Mamlakatimizning yigirma yillik tarixini ko'radigan bo'lsak, xususiy mulkni rivojlantirish yo'li olib borilayotganligini, bunga misol qilib, tadbirkorlar huquqining alohida tartibda himoya qilinishi, o'rta va kichik biznesni rivojlantirish choralari ko'rilayotganligi, ommaviy mulkni xususiylashtirish izchillik bilan amalga oshirilayotganligini ko'rsatish mumkin.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasi ham mulkka egalik hissini shakllantirishga qaratilganligida ko'rinadi. "Iqtisodiy islohotlarning eng muhim yakunlaridan biri – aksariyat yurtdoshlarimizda mulkka egalik, mulkdorlik tuyg'usining uyg'onishi va rivojlanishi jarayoni, o'rta qatlam, kichik va xususiy korxona egalarining, mulkning, yer uchastkalari-ning aksiyalarning, boshqa qimmatli qog'ozlarning, xullas, daromad keltiradigan mulkning shakllanishidir"¹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasida bu masalaga alohida to'xtalib shunday dedi: "Birinchi navbatda, xususiy mulkning huquq va himoyasini mustahkamlashimiz, har qaysi xususiy mulkdor qonuniy yo'l bilan qo'lga kiritgan yoki yaratgan o'z mulkning daxlsizligiga aslo shubha qilmasligini ta'minlaydigan ishonchli kafolatlar tizimini yaratashimiz zarur. Har bir tadbir-

¹ Karimov I.A. Hozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari. – T.: O'zbekiston, 1996. – 14-bet.

kor, avvalo, shuni aniq-ravshan bilib olishi kerakki, davlat xususiy mulkdor huquqlarining himoyachisidir”¹.

Ma’ruzada bozor iqtisodiyotining negizi hisoblanuvchi xususiy mulkka nisbatan davlat tomonidan berilayotgan asosiy kafolatlarni mustahkamlovchi “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to’g’risida”gi Qonunni ishlab chiqib, qabul qilish zarurligi ta’kidlandiki, bu qonun xususiy mulkning daxlsizligi va himoyasini yanada kuchaytiradi.

2011-yilning “Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik yili” deb e’lon qilinishi ham xususiy mulkning daxlsizligini, himoyasini kuchaytirish va shu orqali mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish nazarda tutadi.

4-§. Iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari, iqtisodiy faoliyat erkin bo’lishni nazarda tutadi.

Bu, eng avvalo, iqtisodiyotga davlat munosabati qay darajada bo’lishi masalasidir. Iqtisodiy faoliyatning erkin bo’lishi unga davlat ta’siri darajasiga bog’liq. “Davlat, uning hokimiyat boshqaruv tuzilmalari to’g’ridan-to’g’ri xo’jalik faoliyatiga aralashishdan chetda bo’lishi kerak”².

Iqtisodiy faoliyat yuritadigan shaxslarga davlat huquqiy kafolatlarini berish bilan cheklanmay, huquqlardan to’la foydalanish uchun shart-sharoit yaratish, ishbilarmonlar faoliyatiga to’sqinlik qiluvchilarning tanobini tortib qo’yish bosh masala hisoblanadi³.

O’zbekiston Respublikasi XXI asrga mamlakatda amalga oshiriladigan vazifalarning asosiy yo’nalishlarini aniq belgilab kirib keldi. Prezident I.A. Karimovning “O’zbekiston XXI asrga

1 Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O’zbekiston, 2010. – 48-bet.

2 Karimov I.A. O’zbekistonning o’z istiqloq va taraqqiyot yo’li. – T.: O’zbekiston, 1992. – 49-bet.

3 Qarang: Karimov I.A. O’zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. – T.: O’zbekiston, 1995. – 37-bet.

intilmoqda” asarida birinchi ustuvor yoʻnalish sifatida mamlakat siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish belgilandi. Shu asosda xususiy mulkchilik yetakchi oʻrinda turadigan koʻp ukladli iqtisodni barpo etish maqsadi belgilandi. Buning uchun, eng avvalo, erkin tadbirkorlik uchun iqtisodiy va huquqiy shart-sharoit yaratish zarurligi, kichik va oʻrta biznesni keng rivojlantirish uchun hamma yoʻlni ochib berish lozimligi koʻrsatildi¹.

Uzoq yillar davomida davlat iqtisodni boshqargan, shuning uchun birdaniga uning iqtisodga aralashuvini cheklash ancha mushkul ish boʻlishi tabiiydir. Dastlabki davrlarda erkin iqtisodiy faoliyat olib borish, tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga toʻsqinliklar uchrab turishi ham tabiiydir. Shu tufayli iqtisodiyotni erkinlashtirish, eng avvalo, iqtisodiy faoliyat olib boruvchi subyektlarning erkinligini, mustaqilligini taʼminlash, buning uchun tadbirkorlik faoliyatiga toʻsqinlik qiluvchi toʻsiq va cheklashlarga barham berish chora-tadbirlarini nazarda tutadi.

“Iqtisodiyotni erkinlashtirishdagi bosh vazifa – eng avvalo, davlatning nazoratchilik va boshqaruvchilik vazifalarini – funksiyalarini qisqartirish, uning korxonalar xoʻjalik faoliyatiga, birinchi galda, xususiy biznes faoliyatiga aralashuvini cheklashdan iborat.

Ayniqsa, xususiy biznesga koʻproq erkinlik berish lozim. Umuuman, iqtisodiy faoliyatning bozorga xos mexanizmlariga koʻproq erkinlik berish zarur”².

Davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklashning samarali tadbirlaridan biri davlatning iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik faoliyatini nazorat qilish vazifasini cheklash hisoblanadi. Shu tadbir izchilik bilan oʻtkazib kelinmoqda va har doim ustuvor vazifalardan hisoblanmoqda. Bundan tashqari, tekshiruv natijalari boʻyicha qoʻllaniladigan jazolarni maʼmuriy tartibda berishdan sud tartibiga oʻtkazish ham iqtisodiy faoliyatga davlat aralashuvini cheklaydi va

¹ Qarang: Karimov I.A. Oʻzbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: Oʻzbekiston, 1999. – 32–33-betlar.

² Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard masadimiz. –T.: Oʻzbekiston, 2000. 17–18-betlar.

erkin iqtisodiy faoliyatni ta'minlaydi. Shuning uchun bu masala ham asosiy vazifa sifatida belgilangan¹.

Mamlakatimizda qabul qilingan "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi, "Xususiy korxona to'g'risida"gi, "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi, "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi, "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi qonunlar, Konstitutsiyamizda belgilangan iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini davlat muhofaza qiladi, degan (53-mod-da) qoidani amalga oshirishni ta'minlashga xizmat qilmoqda.

2010-yil 12-noyabrda Oliy majlis palatalarining qo'shma majlisidagi ma'ruzasida Prezidentimiz tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish erkinligini ta'minlashga qaratilgan O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonuni yangi tahrirda qabul qilish va "Tadbirkorlik faoliyati sohasida ruxsat berish tartib-qoidalarini to'g'risida"gi Qonuni loyihasini ishlab chiqish va qabul qilish va unga ruxsat berishni yanada osonlashtirish tartibini joriy qilishni taklif etdi². Konsepsiyada belgilangan ustuvor vazifalarni hayotga joriy etish maqsadida o'tgan davr mobaynida ushbu qonunlar Parlament tomonidan ishlab chiqildi va qabul qilindi. Jumladan, 2012-yil 2-mayda O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni yangi tahrirda qabul qilindi. 2012-yil 20-dekabrda esa, O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati sohasida ruxsat berish tartib-qoidalarini to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi.

Tadbirkorlik sohasini rivojlantirish borasida yurtimizda olib borilgan islohotlar samarasini Prezidentimiz I. Karimovning tashabbusi bilan 2012-yil 14-sentabrda o'tkazilgan "O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro kon-

1 Qarang: Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – T.: O'zbekiston, 2005. – 79–80-betlar.

2 Qarang: Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2010. – 49-bet.

ferensiyada ko'rishimiz mumkin. Konferensiyaga nufuzli xalqaro institutlar – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon banki, Xalqaro moliya korporatsiya-si, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot bankining vakillari, yetakchi olim va mutaxassislar, biznesmenlar, dunyoning 45 ta mamlakatidan ishtirokchilar tashrif buyurdi. Yurtboshimiz ushbu Konferensiyaning ochilish marosimida nutq so'zlab, mamlakatimizda tadbirkorlik sohasida amalga oshirilgan ishlar haqida qisqacha to'xtalib o'tdi: "...20 yil avval O'zbekistonda xususiy tadbirkorlik deyarli yo'q edi, bugun esa mavjud barcha xo'jalik sub'ektlarining 90 foizdan ortig'ini kichik biznes korxonalari tashkil etadi. Hozirgi kunda yalpi ichki mahsulotning 54 foizi, ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining 22 foizi va qishloq xo'jalik mahsulotlarining 98 foizi aynan shu soha hissasiga to'g'ri kelmoqda.

...Faqat 2005-yildan 2012-yilgacha bo'lgan davrda mikrofirm va kichik korxonalar uchun aylanma mablag'dan olinadigan yagona soliq to'lovi stavkasi 2,5 barobar kamaytirilib, 13 foizdan 5 foizga tushirildi, xalq amaliy san'ati va oilaviy biznes obyektlari esa umuman soliqqa tortilmaydi yoki eng kam stavka bo'yicha soliqqa tortiladi.

...Faqat 2011-yilning o'zida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga berilgan soliq imtiyozlarining umumiy miqdori 500 million dollardan oshdi. Korxonalar ushbu mablag'ning 35 foizini ishlab chiqarishni kengaytirish va modernizatsiya qilishga, 25 foizini ishchilarni rag'batlantirishga yo'naltirdi.

...Davlatning tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatiga aralashuvini tubdan kamaytirish maqsadida joriy yilda ruxsat berishga oid 80 ta tartib-qoida, shuningdek, litsenziyalanadigan faoliyat turlarining 15 tasi bekor qilindi, moliyaviy hisobotlarni topshirishning shakllari va davriyligi 1,5 barobar qisqartirildi. Bundan tashqari, 2013-yilning 1-yanvaridan boshlab 65 ta statistik hisobot shakli va 6 ta soliq hisoboti shaklini bekor qilish, ularni topshirish davriyligini 2 barobardan ziyod qisqartirish haqida qaror qabul qilindi».

Amaldagi Konstitutsiyamiz avvalgi amal qilgan konstitutsiyalardan farq qilib, mehnat qilish erkinlikligini, shuningdek iqtis-

sodiy faoliyat yuritish, tadbirkorlik bilan shug'ullanish erkinligini belgiladi, bu esa, bozor munosabatlariga mos keladi.

5-§. Iste'molchilar huquqlarining ustunligi

Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotda iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik, mehnat qilish erkinligi davlat tomonidan ta'minlanadi va mulkning barcha shakllari bir xilda muhofaza qilinarkan ekan, bunda iste'molchining huquqlari ustunligi inobatga olinadi, bu qoida konstitutsiyaviy qoida sifatida Konstitutsiyamizning 53-moddasida mustahkamlab qo'yilgan.

Sababi, iste'molchi bu, eng avvalo, insonlardir. Demokratik jamiyatda barcha masalada inson manfaati ustuvorligi ta'minlanadi. Bu prinsip konstitutsiyaviy tuzum asoslaridan biri sifatida ham e'tirof etiladi. Konstitutsiyamizning 13-moddasiga binoan, mamlakatimizda inson va uning huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi. Ana shu prinsipning amaliy ifodasi iste'molchining huquqlari ustuvor bo'lishini taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda" asarida mamlakatimizda shu davrlarda bu masalada jiddiy kamchiliklar borligini ko'rsatib, bu holatlar ishlab chiqarishga, iste'molchiga, odamlarning manfaatlariga zarar yetkazayotganligini, tabiiy monopoliyalar to'g'risida qonun qabul qilish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilishni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatgan edi¹.

Shundan so'ng iste'molchi huquqlarini himoya qilishga qaratilgan qonunchilik takomillashtirildi, kuchaytirildi, iste'molchi huquqlarini himoya qiluvchi organlar tizimi takomillashdi, bu borada jamoatchilik nazorati kuchaytirildi. Iste'molchiga o'z huquqlaridan foydalanish, huquq buzilishlari sodir etilsa, uni tiklash uchun zarur bilimlarni berish maqsadida huquqiy targ'ibot ishlari olib borildi. Jahon tajribasidan ma'lumki, iste'molchi huquqlari sog'lom raqobat bor joyda yaxshiroq, to'laroq ta'minlanadi. Raqobat esa, munosabatlarning asosidir. Prezident tomonidan ilgari surilgan

¹ Qarang: Karimov I. A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. – T.: O'zbekiston, 1999. – 34-bet.

“Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”da raqobatni kuchaytirish, monopoliyaga qarshi kurashish talabini kengaytirish masalalariga ham e’tibor berilgan. Bu sohada ayrim qarashlar es-kitirib, hozirgi davr talablariga javob bermay qolganligi, “Raqobat to’g’risida” yangi qonun qabul qilish zarurligi, yaqin istiqboldagi eng muhim vazifalarimiz boshlagan ishimizni izchil davom ettirish – iste’mol talabini kuchaytirish maqsadida sotsial sohani rivojlantirish, mehnatga haq to’lashni yanada oshirish, xizmat ko’rsatish sektorini, infratuzilma obyektlarini rivojlantirishga, taransport va kommunikatsiya loyihalari amalga oshirilishiga alohida e’tibor berish kerakligi qayd etildi’.

O’tgan davr mobaynida mamlakatimizda bozor iqtisodiyotini liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish borasida Konsepsiyada taklif etilgan O’zbekiston Respublikasining “Rieltorlik faoliyati to’g’risida”gi (22.12.2010-y.), “Raqobat to’g’risida”gi (06.01.2012-y.), “Oilaviy tadbirkorlik to’g’risida”gi (26.04.2012-y.), “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to’g’risida”gi (24.09.2012-y.) qonunlari qabul qilindi.

6-§. Mulkka egalik qilish va mulkdan mahrum qilish asoslari

Konstitutsiyaning 36-moddasiga binoan har bir shaxs mulkdor bo’lish huquqiga ega. Ya’ni, mulkka egalik qilish huquqi konstitutsiyaviy huquqdir. Mulkka egalik qilish huquqi orqali shaxsning turmush sharoiti moddiy jihatdan ta’minlanadi. U hayot kechirishi uchun zarur manbalarga ega bo’ladi. Mulkka egalik qilish asosi deganda birinchi navbatda u konstitutsiyaviy asosga ega ekanligini ko’rsatish mumkin.

Mol-mulkning turlari Fuqarolik kodeksida belgilangan. Kodeksning 169-moddasida mulk huquqining obyektlari belgilangan bo’lib, unga asosan, yer, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo’shlig’i, o’simlik

1 Qarang: Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O’zbekiston, 2010. – 52–53-betlar.

va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ash-yolar, shu jumladan binolar, kvartiralar, inshootlar, asbob-uskunalar, xom ashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek intellektual mulk obyektlari mulk bo'lishi mumkin.

Konstitutsiyaning 55-moddasida umummilliy boyliklar ro'yxati berilgan bo'lib, unga ko'ra, yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylik hisoblanadi. Demak, bular xususiy mulk obyekti bo'la olmaydi. Qolgan barcha mulklar xususiy mulk bo'lishi mumkin. Ommaviy mulk obyektlari Fuqarolik kodeksining 214-moddasida yanada aniqroq, kengroq mustahkamlab qo'yilgan. Kodeksning 207-moddasiga asosan, xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. Xususiy mulk obyektlari chegaralangan, lekin kodeksning shu moddasida uning miqdori va qiymati cheklanmasligi belgilab qo'yilgan.

Kodeksning 209-moddasida: "Qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari har qanday mol-mulk xususiy mulk bo'lishi mumkin", deb belgilangan.

Mulk huquqi qonunga binoan mehnat faoliyati, tadbirkorlik va boshqa xo'jalik faoliyati, mol-mulkni yaratish, ko'paytirish, bitimlar asosida qo'lga kiritish, davlat mol-mulkini xususiylashtirish, meros olish va boshqa qonuniy asoslarda vujudga keladi (FK, 178-modd).

Qonuniy yo'l bilan vujudga kelgan xususiy mulk daxlsiz va u davlat tomonidan himoya qilinadi.

Konstitutsiyaning 53-moddasiga asosan, mulkdor (ya'ni, xususiy mulk egasi) mulkidan faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina mahrum qilinishi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 199-moddasida mol-mulkni mulkdordan olib qo'yish asoslari belgilab qo'yilgan. Unga asosan, mol-mulkni mulkdordan olib qo'yishga qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda mulkdorning majburiyatlari bo'yicha undiruv ana shu mol-mulkka qaratilgan taqdirda, shuningdek natsionalizatsiya qilish, rekvizitsiya va musodara qilish tartibida yo'l qo'yiladi.

Qarzni undirish tartibi; qimmatbaho metallar va toshlarga mulk huquqining vujudga kelishi hamda bekor bo'lish xususiyat-

lari; natsionalizatsiya, rekvizitsiya, musodara qilish va boshqa holatlar natijasida mulkni olib qo'yish Fuqarolik kodeksining "Mulk huquqining vujudga kelishi va uning bekor bo'lishi" deb nomlangan 15-bobi qoidalari bilan tartibga solingan.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi 23-moddasida ma'muriy jazo turlari qatorida ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni haqini to'lash sharti bilan olib qo'yish va ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni musodara qilish ko'rsatilgan. Kodeksning 26–27-moddalari shu masalalarni tartibga soladi. Musodara sud organlari, bojxona va soliq organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida sud-huquq sohasida olib borilayotgan islohotlar, jazolarni liberallashtirish natijasida O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida belgilangan jinoiy jazolar qatoridan mol-mulkni musodara qilish jazosi chiqarib tashlandi. Bu jazo sotsialistik tuzumga xos bo'lib, qo'shimcha jazo sifatida belgilanar edi. Uning natijasida jinoyat sodir etgan shaxsning o'zigina emas, oila azolari ham iqtisodiy qiyin ahvolga tushib qolar edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan mulkiy masalalardagi har qanday jazolarni ma'muriy tartibdan sud orqali qo'llashga o'tish haqidagi taklif xususiy mulk huquqini yanada to'laroq himoya qilishga olib keldi.

7-§. Umummilliy boyliklar va ulardan foydalanish hamda muhofaza qilish

Konstitutsiyaning 55-moddasida: "Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir", — deb belgilangan.

Umummilliy boyliklar, eng avvalo, inson qo'li bilan yaratilmagan, tabiat bilan, ona zamin — yer bilan bog'liq manbalardir, ular jonli mavjudot yashashi uchun zarur birlamchi qiymatlardir. Ular-siz hayot bo'lmashligi mumkin. Shuning uchun ham Konstitutsiya-

mizda: “Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lishga majburdir”, – degan asosiy burch belgilab qo‘yilgan.

Umummilliy boyliklar, qonunga asosan, ommaviy mulk shakliga kiritilgan. Ommaviy mulkning respublika mulki hisoblanuvchi mulklar qatorida umummilliy boyliklar mulk obyekti sifatida belgilangan. Fuqarolik kodeksining 214-moddasi respublika mulki obyektlarini belgilar ekan, ular qatoriga yer osti boyliklari, suv, havo bo‘shliqlari, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklarni kiritgan.

Umummilliy boylik hisoblanuvchi har bir obyekt alohida maxsus qonunlar bilan tartibga solinadi va muhofaza qilinadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining Yer kodeksi¹ yerdan foydalanish, muhofaza qilish tartiblarini o‘rnatgan. Uning 1-moddasida: “Yer umummilliy boylikdir, O‘zbekiston Respublikasi xalqi hayoti, faoliyati va farovonligining asosi sifatida undan oqilona foydalanish zarur va u davlat tomonidan muhofaza qilinadi”, – deb belgilangan. Shu moddaning o‘zida yer to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining asosiy vazifasi yerdan foydalanishni, yerlarni muhofaza qilishni belgilash ekanligi ko‘rsatilgan.

Qonunning XI bobi yerni muhofaza qilishga bag‘ishlangan bo‘lsa, 90-moddasi, yer to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik belgilanishini mustahkamlagan.

Umummilliy boylik hisoblanuvchi boshqa obyektlar to‘g‘risida ham maxsus qonunlar mavjud. Bundan tashqari, umummilliy boyliklardan noto‘g‘ri foydalanish, ularga zarar yetkazganlik uchun ma‘muriy, jinoiy javobgarliklar belgilangan. O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksida: “Tabiiy resurslarga egalik huquqini buzish” (60-modda), “Yerlardan xo‘jasizlarcha foydalanish yoki ularni yaroqsiz holga tushirish” (65-modda), “Yer berish tartibini buzish” (66-modda), “Yer osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish talablarini buzish” (70-modda), “Suv zaxiralarini muhofaza qilish qoidalarini buzish” (72-modda), “Suvdan foydalanish va suv iste‘moli qoidalarini buzish” (74-modda), “O‘rmon fondi yerlaridan foydalanish qoi-

¹ Qarang: O‘zbekiston Respublikasi kodekslari (2013-yil 1-martgacha bo‘lgan o‘zgartish va qo‘shimchalar bilan): to‘plam. – T.: Adolat, 2013. – 909–934-betlar.

dalarini buzish" (77-modda), "Qizil kitobga kiritilgan o'simliklarni yig'ish" (81-modda), "O'rmon uchun foydali faunani yo'q qilib yuborish" (83-modda), "Ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarning atmosfera havosiga chiqarib tashlash, unga zararli fizikaviy ta'sir ko'rsatish yoki atmosfera havosidan belgilangan talablarni buzgan holda foydalanish" (86-modda) uchun va 90, 92, 93, 94-moddalarda hayvonot dunyosiga zarar keltirganlik uchun ma'muriy jazolar belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi Maxsus qismi 4-bo'limi "Ekologiya sohasidagi jinoyatlar", 14-bobi "Atrof muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi jinoyatlar" deb nomlanib, undagi moddalarda umummilliy boyliklardan foydalanish tartibini buzganlik, ularga zarar yetkazganlik uchun javobgarlik belgilangan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1. Iqtisodiy negiz nima?*
- 2. O'zbekiston iqtisodiyotining asosini nima tashkil etadi?*
- 3. O'zbekistonda qanday mulk shakllari mavjud?*
- 4. Mulk shakllarining teng huquqliligi qanday ta'minlanadi?*
- 5. Xususiy mulk nima, ularning obyektlari nimalar?*
- 6. Ommaviy mulk nima? Ularning obyektlari nimalar?*
- 7. Xususiy mulkning daxlsizligi davlat tomonidan qanday muhofaza qilinadi?*
- 8. Iqtisodiy faoliyat nima?*
- 9. Tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi qanday ta'minlanadi?*
- 10. Iste'molchi kim? Nima uchun uning huquqlari ustuvor?*
- 11. Mulkka qanday egalik qilinadi?*
- 12. Mulkdan mahrum qilish asoslari qanday?*
- 13. Umummilliy boyliklar va davlat mulki, ularni muhofaza qilish choralari qanday?*

XV bob. Jamoat birlashmalari

1-§. Jamoat birlashmalarining tizimi, turlari, vazifasi

O'zbekistonda jamoat birlashmalari tizimiga kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari kiradi, bu Konstitutsiyaning 56-moddasida belgilangan. Jamoat birlashmalari faoliyat ko'rsatishinining asosiy sharti ular qonunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tgan bo'lishi kerakligidir. Ularni ro'yxatdan o'tkazish Adliya vazirligi zimmasiga yuklatilgan.

Jamoat birlashmalari eng muhim demokratik institutlardan hisoblanib, ular fikrlar va g'oyalar xilma-xilligini amalda ta'minlovchi muhim vositadir.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 56-moddasidan tashqari yana bir necha moddalarda jamoat birlashmalarining xilma-xilligi, ko'p partiyaviylik tizimining mavjudligi jamiyat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri, bu esa, fuqarolar faolligining garovi ekanligi belgilab qo'yilgan.

Konstitutsiyaning 34-moddasida fuqarolarning jamoat birlashmalariga a'zo bo'lish huquqi belgilangan bo'lib, shu moddaning ikkinchi bandida, siyosiy partiyalarda, jamoat birlashmalarida, ommaviy harakatlarda, shuningdek hokimiyatning vakillik organlarida ozchilikni tashkil etuvchi muxolifatchi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qadr-qimmatini hech kim kamsitishi mumkin emasligining belgilanishi fikrlar va g'oyalar xilma-xilligining muhim garovi hamda Konstitutsiyaviy tuzumning demokratik xususiyatidir.

Jamoat birlashmalari, turidan qat'i nazar, xalqning erkin faoliyati va ijtimoiy hayotda ishtirokini ta'minlash vositasi hisoblanadi. Bu tashkilotlarning samarali faoliyatidan fuqarolar ham, davlat ham manfaatdor. Fuqarolar ularning faoliyati orqali jamiyat ishlarida, davlatni boshqarishda ishtirok etsa, o'z qarashlarini bayon etib, manfaatlarni to'la himoya qilsa, davlat o'zining ayrim funksiyalarini ularga o'tkazib, muhim masalalarni hal qilishga jalb etadi. Ya'ni, jamiyatni boshqarishda jamoat birlashmalariga tayanadi.

Davlat jamoat birlashmalari faoliyatiga yordam berib, ular bilan to'g'ri va samarali munosabat o'rnatilgan bo'lsa, taraqqiyot tezlashadi, farovon turmush yaratiladi. Shu bilan birga, jamoat birlashmalari faoliyatiga, ularning ishiga bevosita aralashmagan holda davlat nazorati o'rnatiladi (Konstitutsiyaning 58-moddasi).

Jamoat birlashmalari kishilarni siyosiy qarashlari (siyosiy partiyalar), faoliyati yo'nalishiga (kasaba uyushmalari), jinsiga (xotin-qizlar qo'mitalari), yoshiga (Kamolot), qobiliyati, kasbiga (yozuvchilar, arxitektorlar ittifoqlari) qarab birlashtiradi.

Bu Konstitutsiyaning 56-moddasida quyidagicha mustahkamlab qo'yilgan: "O'zbekiston Respublikasida qonunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, olimlarning jamiyatlari, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar, ommaviy harakatlar va fuqarolarning boshqa uyushmalari jamoat birlashmalari sifatida e'tirof etiladi".

Demak, jamoat birlashmalari faoliyat ko'rsatishining asosiy sharti ularni qonunda belgilangan tartib ro'yxatdan o'tkazishdir, bu ularning Ustav (nizomlarini) ro'yxatga olish bilan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonunga asosan Respublikada amal qiluvchi jamoat birlashmalari Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olinadi. Birlashma tuzish, ro'yxatdan o'tkazish uchun Adliya vazirligiga murojaat qilish, taqdim qilinadigan zarur hujjatlar qonunda belgilangan.

Hozirgi kunda O'zbekistonda to'rtta siyosiy partiya va ko'plab boshqa jamoat birlashmalari mavjud va ular qonuniy ravishda jamoat birlashmalari sifatida e'tirof etilgan.

Jamoat birlashmalarining faoliyati turli qonunlar, jumladan, "Jamoat birlashmalari to'g'risida"gi, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonunlar bilan tartibga solinadi.

Barcha jamoat tashkilotlariga xos xususiyat – bu ularga a'zolik ixtiyoriyligidir. Eng yirik jamoat birlashmalari – kasaba uyushmalari va siyosiy partiyalar qanday manfaatni ko'zlab tuzilishi, vazifasi, siyosiy hayotda qanday ishtirok etishi Konstitutsiyaning o'zida alohida mustahkamlab qo'yilgan (Konstitutsiyaning 59, 60-moddalari).

Jamoat birlashmalari tizimida yoshlar tashkilotining bo'lishi belgilanganligi mamlakatimizda yoshlarga alohida umid bilan qaralishining natijasidir.

O'zbekiston yoshlari o'z ijtimoiy faolligini "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati orqali amalga oshiradilar. Uning Nizomi 2001-yil 25-aprelda O'zbekiston yoshlari ijtimoiy harakati – "Kamolot"ning ta'sis Qurultoyida qabul qilingan.

"Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati yoshlarning nodavlat notijorat tashkiloti hisoblanib, ixtiyoriylik asosida o'zini o'zi boshqarish prinsipida tashkil etilgan.

Yoshlar birlashmasining asosiy maqsadi – yoshlarni sog'lom turmush tarzi talablarida tarbiyalash, jamiyatda munosib o'rnini egallash uchun qo'llab-quvvatlash, yoshlar manfaatlarini har tomonlama himoya qilish, intellektual salohiyatlarini to'la namoyon qilish uchun sharoitlar yaratish va o'sib kelayotgan avlodga har tomonlama yordam berish hisoblanadi.

Harakat o'z faoliyatini Konstitutsiya hamda qonunlar va o'z Nizomi asosida olib boradi. O'z maqsadiga erishish, oldiga qo'ygan vazifalarni bajarish maqsadlari belgilangan dasturiga ega.

Harakat va uning joylardagi bo'limlari yuridik shaxs maqomiga ega bo'lib, o'zlarining nomi va tashkilot ramzi tushirilgan muhriga ega. Ya'ni, to'laqonli tashkilot sifatida faoliyat yuritadi.

Demak, tashkilotning tuzilmasi Respublika, viloyatlar (Toshkent shahri), tumanlar va shahardagi tuzilmalardan iborat.

Harakatning oliy organi – Qurultoy hisoblanadi. U besh yilda kamida bir marta chaqiriladi. "Kamolot"ning joylardagi barcha tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirish va ularga rahbarlik qilish uchun Qurultoy Markaziy Kengashni tuzadi. Markaziy Kengash ishiga rais rahbarlik qiladi.

Markaziy Kengash o'z ishchi organi – Ijroiya qo'mitasini saylaydi. Ijroiya qo'mita faoliyatiga Markaziy Kengash raisi rahbarlik qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar va shaharlardagi harakat bo'limlari harakatning joylardagi tuzilmasi hisoblanadi. Ular yuridik shaxs huquqiga ega.

“Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakatining asosi, uning boshlang‘ich tashkilotlari hisoblanadi. U maktab, litsey, kollejlarda, oliy o‘quv yurtlarida, mehnat jamoalarida tashkil qilinadi. Boshlang‘ich tashkilotlar ta’sis majlisida tashkil qilinadi. Har bir boshlang‘ich tashkilot o‘z yetakchisiga ega va ular yoshlarning tegishli, tashkilot, muassasa faoliyatidagi, ishtirokini ta’minlaydi. Tashkilot, muassasa hayotida yoshlar “Kamolot” orqali faol ishtirok etadi.

Jamoat birlashmalari tizimida nodavlat notijorat tashkilotlari alohida o‘ringa ega. Ular hozirgi fuqarolik jamiyatini shakllantirish sharoitida katta tayanch sifatida qaralmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizda jamiyat hayotining turli sohalarida 5100 dan ziyod nodavlat notijorat tashkilotlar faoliyat yuritmoqda va bu ko‘rsatkich 2000-yilga qaraganda 2,5 barobar ko‘pdir¹.

Prezident tomonidan ilgari surilgan konsepsiyada fuqarolik jamiyati institutlari tizimida nodavlat notijorat tashkilotlarini tobora rivojlantirish, ularning mustaqil ish yuritishi va chinakam mustaqilligini ta’minlash, huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, faoliyatini tashkiliy-huquqiy, moddiy-texnikaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirishga qaratilgan “Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi, deb ko‘rsatildi².

2-§. Siyosiy partiyalarning hokimiyatni amalga oshirishdagi ishtiroki

Siyosiy partiyalar, Konstitutsiyaning 56-moddasiga binoan, jamoat birlashmalari tizimiga kiruvchi jamoat birlashmalaridan biridir.

Konstitutsiyaning 60-moddasida siyosiy partiyalarning maqomi konstitutsiyaviy asosda mustahkamlab qo‘yilgan. Unga asosan: “Siyosiy partiyalar turli tabaqa va guruhlarning siyosiy irodasini ifodalaydilar va o‘zlarining demokratik yo‘l bilan saylab qo‘yilgan

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2010. – 42-bet.

² O‘sha joyda. – 43-bet.

vakillari orqali davlat hokimiyatini tuzishda ishtirok etadilar. Siyosiy partiyalar o'z faoliyatlarini moliyaviy ta'minlanish manbalari haqida Oliy Majlisga yoki u vakil qilgan organga belgilangan tartibda oshkora hisobotlar berib turadilar". Bu moddaning mazmunidan kelib chiqsak, siyosiy partiyalar:

- mamlakatdagi turli tabaqa va guruhlarining siyosiy irodasini ifodalaydi (demak, bu siyosiy tashkilot);
- demokratik saylovlarda ishtirok etadi;
- demokratik saylov natijasida turli organlarga (Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi, mahalliy kengashlar) saylangan vakillari orqali davlat hokimiyatini amalga oshirishda tuzishda (hukumatni) ishtirok etadi.

Siyosiy partiyalar davlat hokimiyatini tuzishda ishtirok etar ekan, o'z-o'zidan ularning shu organlar faoliyatida ishtirok etishi, ularning faoliyatini nazorat qilishda ishtirok etishini vujudga keltiradi.

Siyosiy partiya mamlakatdagi kuchli tuzilmalardan bo'lib, jamiyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun, ularning faoliyatini moliyalashtirish ochiq, ixtiyoriy bo'lishi kerak. Siyosiy partiyalar faoliyatidan mamlakat dushmanlari foydalanishi, ularni noto'g'ri yo'lga boshlashi mumkin. Bu, asosan, siyosiy partiyalarining faoliyatini moliyalashtirish asosida amalga oshiriladi. Shuning uchun, Konstitutsiyada siyosiy partiyalar faoliyatini moliyalashtirish ahvoli, yo'llari haqida Oliy Majlisga hisob berib turish belgilangan.

Konstitutsiya normalaridan tashqari siyosiy partiyalar faoliyati haqida bir necha joriy qonunlar mavjud. Jumladan, "Siyosiy partiyalar to'g'risida", "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"¹ qonunlar.

"Siyosiy partiyalar to'g'risida"gi Qonunning 1-moddasida siyosiy partiyalarga shunday ta'rif berilgan: "Siyosiy partiya O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining qarashlar, manfaatlar va maqsadlar mushtarakligi asosida tuzilgan, davlat organlarini shakllantirishda jamiyat muayyan qismining siyosiy irodasini ro'yobga

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatalri to'plami. – T.: 2007. – 70–81, 205–209-betlar.

chiqarishga intiluvchi hamda o'z vakillari orqali davlat va jamiyat ishlarini idora etishda qatnashuvchi ko'ngilli birlashmasidir”.

Qonun siyosiy partiyalarni tuzish, faoliyat ko'rsatish prinsiplarini, unga a'zolik masalasi, faoliyat kafolatlarini, faoliyatini to'xtatish, tugatish, siyosiy partiyalarning huquqlarini, vakillik organlari tarkibida fraksiyalar (guruhlar) tuzish, siyosiy partiyalarning mulki masalalarini batafsil tartibga soladi.

Siyosiy partiyalarning Prezident, vakillik organlariga saylovlarda ishtirok etish huquqlari tegishli organlarga saylov to'g'risidagi qonunlarda belgilangan.

Siyosiy partiyalarning davlat hokimiyatidagi ishtirokining eng muhimlaridan biri Prezidentlikka, vakillik organlariga deputatlikka nomzod ko'rsatishdir. Siyosiy partiyalarning hokimiyat ishlarida ishtirokining yana bir shakli Qonunchilik palatasi tarkibidagi partiya fraksiyalari, mahalliy Kengashlardagi partiya guruhlari faoliyati orqali ko'rinadi.

2008-yil 1-yanvardan kuchga kirgan “Davlat boshqaruvini yangilash va yanada demokratlashtirish hamda mamlakatni modernizatsiya qilishda siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish to'g'risida”gi Konstitutsiyaviy qonun mamlakat hayotida ham, siyosiy partiyalar hayotida ham muhim voqea bo'ldi.

Qonunning 2-moddasida Qonunchilik palatasida siyosiy partiyalarning fraksiyalarini tuzish, ro'yxatga olish tartibi, fraksiya tuzishdan maqsad, fraksiyalar mavqei (ko'pchilik), bloklar tuzish, parlamentda o'zini muxolifat deb e'lon qilish, muxolifatchilarning huquqlari belgilab qo'yildi.

Qonunning 3-moddasida siyosiy partiyalar fraksiyalarining Qonunchilik palatasi Spikeri o'rinbosarlarini saylashdagi roli (nomzod ko'rsatishi, har bir fraksiya o'z vakiliga ega bo'lishi) belgilangan.

Qonunning 4-moddasida siyosiy partiyalar fraksiyalarini Bosh vazirni lavozimiga tayinlashdagi ishtiroki mustahkamlangan¹. Bu keyinchalik o'zgardi.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari to'plami. – T.: – 322–324-betlar.

Qonunning 5-moddasida Bosh vazirni muddatidan avval lavozimidan ozod qilishdagi partiya fraksiyalari ishtiroki belgilandi.

Unga asosan, Qonunchilik palatasidagi siyosiy partiyalar fraksiyalarini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ko'rib chiqishi uchun taqdim etgan tashabbusiga binoan, agar bunday tashabbusni palatasidagi yetakchi partiya fraksiyasi qo'llab-quvvatlasa hamda mazkur tashabbus Prezident tomonidan Oliy Majlis palatalariga ovozga qo'yilganda deputatlar va senatorlarning umumiy sonining uchdan ikki qismidan ko'prog'ining ovozini olsa, Prezident Bosh vazirni lavozimidan ozod etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Qonunning 6-moddasida viloyat va Toshkent shahar hokimi lavozimiga nomzod tegishli Kengashga tasdiqlash uchun Prezident tomonidan Kengashdagi siyosiy partiya guruhlar bilan maslahatlashib taqdim qilish tartibi belgilandi.

Qonunning 7-moddasiga ko'ra viloyat va Toshkent shahar Kengashlari deputatlari guruhlar hokimning qoniqarsiz faoliyati ustidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga asoslantirilgan xulosalar taqdim etish huquqiga ega bo'ladi. Bunday tashabbus yetakchi partiya guruhi tomonidan qo'llab-quvvatlangan, Prezident bu tashabbusni xalq deputatlari Kengashi muhokamasiga kiritadi va muhokama natijalariga muvofiq qaror qabul qiladi.

Prezident konsepsiyasidagi qonunchilik tashabbusiga binoan Konstitutsiyaga o'zgartirish kiritildi. "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ayrim moddalariga qo'shimchalar kiritish to'g'risida (78, 80, 93, 96 va 98-moddalaridagi qonunga asosan (2011-yil 18-aprelda Prezident tomonidan imzolangan), Konstitutsiyaning 98-moddasi yangicha tahrirda bayon qilindi. Unga asosan Bosh vazir nomzodi Oliy Majlisning Qonunchilik palatasiga saylovda eng ko'p deputatlik o'rnini olgan siyosiy partiya yoki teng miqdordagi eng ko'p deputatlik o'rinlarini qo'lga kiritgan siyosiy partiya tomonidan taklif etiladi.

Amaldagi Bosh vazirga nisbatan ishonchsizlik votumi bildirilib, u iste'foga chiqqanda yangi Bosh vazir nomzodi Prezident tomonidan Qonunchilik palatasidagi barcha siyosiy partiyalar fraksiyalari bilan maslahatlashuvlar o'tkazilgandan so'ng Oliy Majlisga ko'rib chiqish va tasdiqlash uchun taqdim etiladi.

Bunday tartiblarning o'rnatilishi siyosiy partiyalarning rolini oshirib, ularning hokimiyatni amalga oshirishdagi ishtirokini kengaytirdi.

3-§. Konstitutsiyaviy tuzumga qarshi faoliyat yurituvchi birlashmalar tuzishning taqiqlanishi

Konstitutsiya faqat huquq va erkinliklarni mustahkamlab qolmasdan, unda taqiqlar, cheklashlar ham nazarda tutiladi. O'zbekiston Konstitutsiyasi ham shunday xususiyatlarga ega.

Konstitutsiyada ko'zda tutilgan taqiqlanishlar jamiyat, fuqarolar, davlat manfaatidan, ularni turli tazyiqlardan himoya qilish nuqtayi nazaridan kelib chiqadi.

Jamiyat, fuqaro, davlat manfaatini himoya qilish, eng avvalo, Konstitutsiyaviy tuzumni himoya qilish orqali amalga oshiriladi. Konstitutsiyaviy tuzumning barqarorligi, ko'p jihatdan, jamoat birlashmalarining faoliyatiga bog'liq.

Shuning uchun, Konstitutsiyaviy tuzumga, davlatga, jamiyatga, fuqarolar manfaatiga qarshi faoliyat yurituvchi jamoat birlashmalari tuzishga yo'l qo'yilmaydi, mavjudlari shunday faoliyat bilan shug'ullansa, ularning faoliyati to'xtatiladi, tugatiladi. Bu masala O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida hal qilingan bo'lib, uning 57-moddasida: "Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarining, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi.

Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlanadi", – deb belgilangan.

Konstitutsiya konstitutsiyaviy tuzumni o'rnatish bilan shu qonuniy tuzumni himoya qilish choralarini ham ko'radi. Shu maqsadda konstitutsiyaviy tuzumning asoslariga zarar yetkazish uchun qilingan har qanday harakat taqiqlanadi.

Konstitutsiyaviy tuzumning asoslaridan bo'lgan:

- davlat suverentiti, konstitutsiya bilan o'rnatilgan davlat boshqaruvi shakliga;

- inson, uning qadr-qimmati, sha'ni va boshqa huquqlarining oliy qadriyat ekanligiga;

- millatlarning tengligi, xalq hokimiyatining turli shakllariga;

- mamlakatning iqtisodiy negiziga;

- konstitutsiya va qonunlarning ustunligiga qarshi, ularga xavf tug'diradigan har qanday uyushma, jamiyatlarni tuzishni taqiqlaydi.

Shuningdek, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy, diniy adovatni targ'ib qiluvchi, fuqarolarning sog'lig'iga va madaniyatiga zarar yetkazuvchi, tajovuz qiluvchi tashkilot va birlashmalarni tuzish qat'iyan taqiqlanadi.

Konstitutsiyaning tegishli moddasi harbiylashtirilgan (jangari) birlashmalarni, milliy (millatchi) va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishini taqiqlaydi. Chunki, bunday tashkilotlarning tuzilishi faqat shu mamlakat konstitutsiyaviy tuzumiga emas, umuman, barcha xalqlar taqdiriga juda katta talofat yetkazgan. Masalan, Germaniyada tuzilgan "Milliy sotsialistlar" (fashistlar) partiyasi.

Konstitutsiya har qanday maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzishni taqiqlaydi. Chunki, jahon tajribasida yashirin va maxfiy tashkilotlar tuzib, konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishga urinishlar ko'p bo'lgan.

Tegishli tartibda ro'yxatdan o'tmagan yoki ro'yxatdan o'tishga urinmagan, bu ishdan bosh tortgan tashkilotlarni, maxfiy tashkilotlarni qonunsiz tashkilot deb hisoblash mumkin.

Konstitutsiyaviy tuzum tartibi, eng avvalo, fuqarolar manfaatini, o'zini (Konstitutsiyaviy tuzumni), mamlakat xavfsizligini ta'minlashni nazarda tutadi. Har qanday erkinlik bilan Konstitutsiyaviy tuzumni ta'minlash mumkin emas, faqat qonunga asoslangan erkinlik e'tirof etiladi.

Shuning uchun, Konstitutsiyaviy tuzum keng erkinlik va demokratiyaga sharoit yaratar ekan, albatta, o'zini himoyalashni ham esdan chiqarmasligi zarur. Aks holda unga qarshi harakatlar bo'lishi mumkin.

Keyingi paytlarda turli niqoblar ostida g'arazli niyatlar bilan tashkilotlar tuzishga harakat qilish, o'zlarini tashkilot deb e'lon qilish hollari uchrab turibdi. Ularning asl maqsadi qonuniy hokimiyatga qarshi kurashish, Konstitutsiyaviy tuzumga zarar yetkazish bo'lgani uchun bunday tashkilotlarni tuzishga ruxsat berilmaydi, ya'ni, ro'yxatga olinmaydi.

O'zbekistonning amaldagi Jinoyat kodeksi 244²-moddasida diniy ekstremistik, separatistik, fundamentalistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilotlar tuzish, ularga rahbarlik qilish, ularda ishtirok etish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Konstitutsiyaviy tuzumning barqarorligi jamiyat taraqqiyoti, fuqarolarning farovon turmushi garovidir.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi birinchi bo'limida respublikaning konstitutsiyaviy tuzumi asoslari hamda prinsiplari belgilangan. Ularga qarshi har qanday tajovuzning oldi olinadi yoki tegishli choralar ko'riladi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 159-moddasida, O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumiga tajovuz qilish uchun, 216-moddasida jamoat birlashmalari yoki diniy tashkilotlarni qonunga xilof ravishda tuzish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

4-§. Davlat va jamoat birlashmalari munosabati

Davlat ham, jamoat birlashmalari ham jamiyatning tuzilmalaridir. Ularning alohida-alohida vazifalari bilan birga umumiy vazifalari ham mavjud. Davlat va uning tashkilotlari bilan jamiyat birlashmalari o'rtasida to'g'ri munosabat o'rnatilsagina, ijobiy natija berishi mumkin. Ana shu munosabatning huquqiy asosi Konstitutsiyada mustahkamlangan.

Konstitutsiyaning 58-moddasida: "Davlat jamoat birlashmalarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi, ularga ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun teng huquqiy imkoniyatlar yaratib beradi.

Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalari-

ning davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga yo'l qo'yilmaydi" – deb belgilangan.

Davlat bilan, jamoat birlashmalari munosabatida davlat tomonidan jamoat birlashmalarini ro'yxatga olish tartibining o'rnatilishi hamda barcha jamoat birlashmalarining faoliyatini tashkil qilish, vazifasi, vakolatini belgilovchi huquqiy hujjatlarning (qonun, farmon, qarorlar) davlat tomonidan qabul qilinishi muhim rol o'ynaydi.

Davlat o'zining qonun va boshqa huquqiy hujjatlari orqali jamoat birlashmalarining huquqlari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi. Qonunlarda jamoat birlashmalarining ijtimoiy-siyosiy hayotda ishtirok etishlari uchun teng huquqiy imkoniyatlar belgilanadi.

Masalan, O'zbekistonning saylov to'g'risidagi qonunlarida, barcha ro'yxatga olingan siyosiy partiyalarga teng imkoniyat yaratilgan va bir xil huquq berilgan. Qonunga asosan, siyosiy partiyalar deputatlikka va Prezidentlikka nomzod ko'rsatishda, nomzodlarni tashviqot-targ'ibot qilishda teng huquqlarga ega.

Jamoat birlashmalari o'z faoliyatini mustaqil, chetdan aralashuvlarsiz olib borsa, ularning faoliyati ijobiy bo'lishi mumkin. Shuning uchun, Konstitutsiyada belgilangan qoidaga asosan, davlat organlari, mansabdor shaxslar jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishi, ta'sir qilishi mumkin emas. Xuddi shuningdek, jamoat birlashmalari ham davlat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyatiga aralashishi mumkin emas.

Davlat jamoat birlashmalarini moddiy tomondan ham qo'llab-quvvatlash siyosatini olib boradi. 2004-yil 30-aprelda "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi Qonun qabul qilinib, barcha siyosiy partiyalarga teng imkoniyat yaratish, faoliyatini oshirish, o'z faoliyatini tashkil etishda moliyaviy qiyinchiliklarga uchramaslik uchun partiyalarni davlat tomonidan moliyaviy ta'minlash tartibi joriy qilindi.

Davlat jamoat birlashmalarining faoliyatiga aralashmagan holda ular faoliyatining qonunga mos bo'lishini nazorat qiladi. Siyosiy partiyalar o'z moliyaviy faoliyati, davlat tomonidan ajratilgan mablag'lardan to'g'ri foydalanish haqida davlatga (Oliy Majlisga)

hisobot taqdim qiladi. Umuman, har qanday jamoat birlashmalarining mablag'lari, ularning sarflanishi, soliq to'lashlari ham davlat organlari tomonidan nazorat qilinadi.

Jamoat birlashmalarining faoliyati qonun va o'z nizomlariga muvofiq olib borilishi ustidan nazoratni olib borish borasida Adliya vazirligiga alohida vakolatlar yuklatilgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 12-noyabrdagi qo'shma majlisidagi nutqida Prezidentimiz fuqarolik jamiyati shakllanishi jarayonida davlat va jamoat birlashmalari munosabatlariga to'xtalib, bunday tashkilotlarning davlat va hokimiyat tuzilmalari faoliyati ustidan ta'sirchan jamoatchilik nazoratini amalga oshirishdagi roli ortib borayotganligini ko'rsatib o'tdi¹ hamda nodavlat notijorat tashkilotlarining davlat tuzilmalari bilan o'zaro munosabatlaridagi aniq chegaralarni belgilovchi va tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtiruvchi "Ijtimoiy sherikchilik to'g'risida"gi Qonun qabul qilish zarurligini uqtirdi².

Bulardan ko'rinib turibdiki, faqat davlat va uning organlari jamoat birlashmalari faoliyatini nazorat qilishda ishtirok etish bilan cheklanmay, davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratining muhim ko'rinishlaridan biri – jamoat birlashmalarining nazorati olib boriladi.

Ya'ni, davlat va jamoat birlashmalari o'rtasidagi munosabatda nazorat, ularning munosabatlarini ko'rsatuvchi shartlardan bo'lib, u ikki tomonlama xarakterga ega, birinchisi, davlat organlarining jamoat birlashmalari ustidan davlat nazorati, ikkinchisi, davlat organlari ustidan jamoat birlashmalarining nazorati – bu jamoatchilik nazoratidir.

Har ikki nazoratda ham davlat organlari, jamoat birlashmalari biri-birining ishiga aralashmaydi, biri ikkinchisining o'rnini egalashga, vazifasini bajarishga harakat qilmaydi.

¹ Qarang: Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2010. – 42-bet.

² O'sha joyda. – 45-bet.

5-§. Kasaba uyushmalarining jamoat birlashmalari tizimida tutgan o'rni, vazifasi

Konstitutsiyada kasaba uyushmalari jamoat birlashmalari tizimida qayd qilinishi bilan birga (56-moddada), ularning asosiy vazifalari ham alohida moddada ko'rsatib qo'yilgan. Konstitutsiyaning 59-moddasida: "Kasaba uyushmalari xodimlarning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarini va manfaatlarini ifoda etadilar va himoya qiladilar. Kasaba tashkilotlariga a'zo bo'lish ixtiyoriydir" – deb mustahkamlangan.

Shuning o'zi, ya'ni kasaba uyushmalari vazifasining Konstitutsiyada belgilanishi, uning jamoat tashkilotlari tizimida, jamiyatda muhim rol o'ynashini ko'rsatadi.

Kasaba uyushmalarini tuzish, unga a'zo bo'lish, majburiyatlari va boshqa holatlar 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan "Kasaba uyushmalari huquqlarining va faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinadi.

Qonunga asosan, kasaba uyushmalari ko'ngilli jamiyat, ya'ni, uni tuzish, unga a'zo bo'lish ixtiyoriydir. Bu tashkilot ishlab chiqarish va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan (o'quv muassasalari, sog'liqni saqlash muassasalari va boshqalar) har qanday tashkilot, muassasalarda tuzilishi mumkin.

Ular qayerda tuzilishidan qat'i nazar, o'z a'zolarining ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarini hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilish vazifasini bajaradi.

Mamlakatimizning barcha fuqarolari, ishchilar, xizmatchilar, qishloq xo'jaligi xodimlari, davlat xizmatchilari, talabalar o'z yo'nalishlari bo'yicha, o'z ixtiyori bilan kasaba uyushmalari tuzish, uning ustavi talablariga rioya etish sharti bilan kasaba uyushmalariga a'zo bo'lish huquqiga ega.

Nafaqaxo'rlarning uyushmaga a'zo bo'lishi, undan chiqishi haqidagi tartib-qoidalar ustavlarda belgilangan.

Kasaba uyushmalarining ustavlarini ro'yxatga olish tartibi "O'zbekiston Respublikasi jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonunda belgilangan.

- kasaba uyushmalari, qayerda tuzilishidan qat'i nazar, davlat organlaridan mustaqil, ular bilan sherikchilik, hamkorlik asosida ish olib boradi;

- tashkilot, muassasa ma'muriyati tomonidan nazorat qilinmaydi, ularga hisob berilmaydi;

- ularning faoliyatiga qonunda ko'zda tutilmagan hollarda aralashuv mumkin emas va bunday aralashuv qonunsiz hisoblanadi.

Kasaba uyushmalari o'z faoliyatini belgilovchi hujjat Ustavni mustaqil ravishda ishlab chiqadi va tasdiqlaydi. Uyushmani tarkibiy tuzilishini belgilaydi, rahbar organlarini tuzadi (saylaydi), yordamchi organlarni tashkil qiladi.

Kasaba uyushmalari o'z vazifasini kollegial, oshkoralik asosida amalga oshiradi. Masalalarni hal qilish uchun yig'ilishlar (konferensiya, plenum, qurultoy) o'tkazadi.

Kasaba uyushmalari butun dunyoda mehnatkashlarning, aholining iqtisodiy-ijtimoiy huquqlarini, manfaatlarini himoya qilish vazifasiga ega. Ana shu vazifani muvaffaqiyatli, samarali bajarish uchun ular dunyo miqyosida hamkorlik qilishlari mumkin. Buning uchun kasaba uyushmalari boshqa malakatlardagi kasaba uyushmalari bilan hamkorlik o'rnatishi, tajriba almashishi mumkin.

Ular kasaba uyushmalarining xalqaro tashkilotlariga a'zo bo'lishi mumkin.

Mehnatkashlarning iqtisodiy va ijtimoiy huquqlarini himoya qilish kasaba uyushmalarining asosiy, ya'ni konstitutsiyaviy vazifasi bo'lsa, qonunlarda ularga shu vazifani bajarish yuzasidan tegishli vakolatlar berilgan.

Ular qonunga asosan quyidagi huquqlarga ega:

- O'zbekiston kasaba Uyushmalari Federatsiyasi Kengashi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar ishlab chiqishda ishtirok etadi;

- jamoa shartnomalari, bitimlar tuzadi;

- mehnat va kasaba uyushmalari to'g'risidagi qonunchilikka rioya qilinishini nazorat qiladi;

- mehnat nizolarini ko'rib chiqishda ishtirok etadi;

- mehnat va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga doir ma'lumotlar bilan tanishadi;

- ma'muriyat tomonidan jamoa shartnomasining bajarilishini nazorat qiladi;

- ma'muriyat va mehnat jamoasi o'rtasidagi nizolarni hal qilishda ishtirok etadi;

- davlatlararo bitimlar tuzishda ishtirok etadi.

Kasaba uyushmalarining eng muhim faoliyati, vakolatlaridan biri, ma'muriyat qonunda ko'rsatilgan hollardan tashqari xodimni kasaba uyushmasining roziligisiz ishdan bo'shata olmasligidir.

Kasaba uyushmasi tuzilgan va faoliyat yuritayotgan idora, tashkilot, muassasa ma'muriyati, mansabdor shaxslar kasaba uyushmalarining faoliyatiga yordam berish, ko'maklashish majburiyatini oladi.

Kasaba uyushmalarining faoliyatiga to'sqinlik qilish, aralashganlik uchun qonunlarda javobgarlik belgilangan.

Kasaba uyushmalari xodimlarning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarini, qonuniy manfaatlarini himoya qilish bilan birga, ularni moddiy qo'llab-quvvatlashda ishtirok etadi. Xodimlarning axloqiy-ma'naviy tarbiyasi, huquqiy ongini o'stirishda qatnashadi.

6-§. Davlat va diniy tashkilotlar munosabati

O'zbekiston dunyoviy davlat bo'lib, bu – davlat va din munosabatiga ta'sir qiladi.

O'zbekiston aholisining ko'pchiligi islom diniga e'tiqod qiladi. Sobiq Ittifoqning oxirgi yillarida islom diniga qarshi katta va asossiz kurashlar olib borildi. Aholining vijdon erkinligi buzildi.

Shuning uchun markazning islom diniga, dinga e'tiqod qiluvchilarga qarshi asossiz kurash olib borayotgan bir paytda, hali mustaqillik e'lon qilinmasdan, O'zbekiston Ittifoq tarkibida turgan vaqtda, 1991-yil 14-iyunda mamlakatimizda "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi¹.

Bu qonun har bir shaxsning vijdon erkinligini, diniy e'tiqod huquqini, dinga munosabatidan qat'i nazar, fuqarolarning tengligini, shuningdek diniy tashkilotlarning faoliyati bilan bog'liq mu-

¹ Bu qonun 1998-yil 1-mayda yangi tahrirda qabul qilingan.

nosabatlarni tartibga soldi va dinni davlatdan ajratilganligini qonuniy mustahkamlab qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi Konstitutsiyasi qabul qilinishida bu masalaga alohida e'tibor berildi.

Konstitutsiyaning 31-moddasida vijdon erkinligi fuqarolarning shaxsiy huquqlari qatorida mustahkamlandi.

Konstitutsiyaning "Jamoat birlashmalari" bobining 61-moddasida davlat bilan diniy tashkilotlar munosabatining konstitutsiyaviy asosi belgilab qo'yildi. Unga asosan: "Diniy tashkilotlar va birlashmalar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar. Davlat diniy birlashmalarning faoliyatiga aralashmaydi".

Demak, diniy tashkilotlar va birlashmalar (ular qaysi dinga mansubligidan qat'i nazar) davlatdan ajratilgan, ya'ni mustaqil faoliyat yuritadi:

- diniy birlashma va tashkilotlar ham boshqa jamoat birlashmalari qatorida qonun oldida teng, ya'ni qonunlarga itoat etadilar;
- davlat diniy birlashma va tashkilotlar faoliyatiga aralashmaydi.

Davlatning diniy tashkilotlar faoliyatiga aralashmasligi, ularning faoliyati nazorat qilinmaydi, degan gap emas.

Konstitutsiyaning o'zida diniy tashkilotlarning qonun oldida tengligi o'rnatilgan ekan, bu ularning faoliyatiga aralashmagan holda nazorat qilish mumkinligini ko'rsatadi.

Mamlakatimiz xalqining aksariyati Islom diniga e'tiqod qiladi, shuningdek, boshqa dinlarga e'tiqod qiluvchilar ham mavjud. O'z-o'zidan turli dinga mansub diniy tashkilot, birlashmalar tuzilgan bo'lib, ular qonun oldida teng.

Davlat va qonunning barcha diniy tashkilot va birlashmalarga bir xil talabi va munosabati diniy konfessiyalar o'rtasida tinchlik-totuvlik bo'lishini ta'minlaydi.

Davlat diniy tashkilotlar zimmasiga o'zining vazifasini yuklamaydi, shuningdek, diniy tashkilot va birlashmalar ham davlat vazifalarini bajarishga urinmaydi, da'vo qilmaydi.

Konstitutsiya normalarini hayotga kengroq tatbiq etish maqsadida mamlakatimizda 1991-yil 14-iyunda "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun qabul qilingan. Qonun davlat bi-

lan diniy tashkilot va birlashmalarning barcha munosabatlarini atroflicha tartibga soladi.

Qonun qoidalariga asosan, diniy tashkilot va birlashmalarning Konstitutsiyaviy tuzumga qarshi dushmanlik, nafrat, millatlar o'rtasida adovat keltirib chiqarishga, axloqiy negizlar va fuqaroviy totuvlikni buzishga qaratilgan, vaziyatni beqarorlashtiruvchi bo'xton, uydirmalar aholi o'rtasida vahima uyg'otuvchi xabarlarni tarqatishi, jamiyat, fuqaro, davlat manfaatlariga zid faoliyat olib borishi taqiqlanadi.

Din niqobi ostida davlat organlari, mansabdor shaxslarga biror-bir yo'l bilan tazyiq o'tkazish, yashirin diniy faoliyat olib borish aslo mumkin emas.

Davlat bilan diniy tashkilot va birlashmalarning munosabati har qanday dinning insonparvarlik, axloqiy, tarbiyaviy g'oyalaridan jamiyat rivojida unumli foydalanishga asoslanadi. Dunyoviy va diniy ta'limotlarning ijobiy jihatlaridan foydalanib, tarbiya ishlarining olib borilishida diniy tashkilot va birlashmalarning to'g'ri munosabati katta rol o'ynaydi.

Davlat va din munosabatlarida dinning foydali jihatlaridan, uning ma'naviyatga ijobiy ta'siridan, axloqiy tarbiyaviy ta'siridan, insonlarni kamtarlik, kamsuqumlik, halollik, poklikka undaydigan boshqa qadriyatlar sifatida foydalanish va dindan g'arazli maqsadlarda foydalanish, dindan siyosat, davlat ishlariga aralashishga bo'lgan harakatlarni taqiqlash, shunday hollar bo'lsa, ularga chora ko'rish alohida ahamiyatga ega.

Davlat, shuningdek, millatlararo, diniy mojarolar, qonli to'qnashuvlarning oldini olish, ularni to'xtatishda dinning hayotbaxsh o'g'itlaridan foydalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 216²-moddasida "diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlarni buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Davlatning dinga nisbatan to'g'ri munosabati tufayli bugungi kunda respublikamizdagi barcha dinlar tinch-totuv faoliyat ko'rsatmoqda va shu dinlarga e'tiqod qiluvchilar orasida totuvlik, hamjihatlik bo'lishiga o'z hissasini qo'shmoqda.

7-§. Jamoat birlashmalarining faoliyatini cheklash, taqiqlab qo'yish va tarqatib yuborish

Davlatning jamiyatdagi boshqa tuzilmalardan farqini ko'rsatuvchi asosiy xususiyatlardan biri uning hokimiyati jamiyatdagi barcha tuzilmalar uchun majburiy xarakterda ekanligidadir. Ya'ni, davlatning qarori, ko'rsatmasi barcha tuzilmalar, jumladan, jamoat birlashmalari uchun ham majburiydir.

Davlat konstitutsiyaviy tuzum, jamiyat, fuqaro, davlat manfaatidan, xavfsizlik nuqtai nazaridan kelib chiqib, taqiqlovchi, cheklovchi tartiblarni qo'llash vakolatiga ega.

Jamoat birlashmalari faqat qonun doirasida faoliyat ko'rsatishi, jamiyat manfaatining ustunligi asosida ish olib borishlari shart, aks holda Konstitutsiyada ko'zda tutilganidek, ularning faoliyati taqiqlanishi, cheklanishi yoki ular tarqatib yuborilishi mumkin. Konstitutsiyaning 62-moddasida: "Jamoat birlashmalarini tarqatib yuborish, ular faoliyatini taqiqlab yoki cheklab qo'yish faqat sud qarori asosidagina amalga oshiriladi", – deb belgilangan.

Jamoat tashkilotlariga qo'llaniladigan chora: a) ularni tarqatib yuborish; b) faoliyatini taqiqlash; d) faoliyatini cheklashdir. Bu majburiy choralar davlat nomidan sud tomonidan qo'llaniladi, boshqa hech qanday hokimiyat organlari bunday vakolatga ega emas.

"O'zbekiston Respublikasida jamoat birlashmalari to'g'risida"gi Qonunga muvofiq jamoat birlashmasining eng oliy organi tegishli jamoat birlashmalarini, qonunda belgilangan asosda, tarqatib yuborishi mumkin.

Demak, jamoat birlashmasining tarqatilishi ikki ko'rinishda bo'ladi, birinchisi, majburiy tarqatish, sud qaroriga asosan, ikkinchisi, ixtiyoriy tarqatish, tegishli jamoat birlashmasining oliy organing qarori bilan.

Jamoat birlashmalarini tugatishga, tarqatishga quyidagilar asos bo'lish mumkin:

- faoliyati jamiyatning axloqiy negizlari, umum e'tirof etilgan insonparvarlik qadriyatini buzishga;
- urush, zo'ravonlikni shafqatsizlikni targ'ib qilishga;

- jamiyatning bo'linishi, parchalanishiga olib keluvchi sinfiy, irqiy, milliy va diniy adovat chiqarishga qaratilgan bo'lsa;

- hokimiyat organlari, mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishni, tazyiq o'tkazishni ko'zlasa.

Bundan tashqari, jamoat birlashmalari faoliyatida dinni siyosatlashtirishga, qurolli tuzilmalar tuzishga harakat bo'lgan taqdirda ham ular tugatiladi.

Siyosiy partiyalar jamiyat hayotida katta ta'sirga ega kuch, shuning uchun siyosiy partiyalar va siyosiy maqsadni ko'zlovchi ommaviy harakatlarga alohida talablar qo'yiladi. Agar ular chet davlatlardan, tashkilotlardan, ularning yuridik shaxslaridan, chet el vakolatxonalaridan, chet el fuqarolari va boshqa noma'lum shaxslardan moliyaviy va boshqacha yordamlar olgudek bo'lsa, sud qaroriga asosan tugatiladi.

Shunday qilib, jamoat birlashmalari jamiyat tuzilishida, ijtimoiy-siyosiy hayotda muhim rol o'ynaydi. Ularning faoliyati orqali fuqarolar manfaati, huquq va erkinliklari amalga oshadi. Ular fuqaro huquq, erkinligi, manfaatining samarali, ishonchli himoya-chisidir.

Jamoat birlashmalari qonun asosida ish ko'rib, ustavlariga to'la amal qilib faoliyat ko'rsatganda jamiyat uchun foyda beradi. Ular davlat tomonidan har tomonlama va turli usullar bilan qo'llab-quvvatlanadi. Shu bilan birgalikda, ularning faoliyatiga aralashmagan holda, davlat qonun doirasida nazorat olib boradi.

Har qanday jamiyat rivojiga zid faoliyat ko'rsatuvchi jamoat birlashmalari qonun qoidalari asosida tugatiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1. Jamoat birlashmalarining vazifasi, tizimi, turlari qanday?*
- 2. Siyosiy partiyalarning hokimiyatni amalga oshirishdagi ishtiroki nimalardan iborat?*
- 3. Yoshlar ommaviy tashkilotining tutgan o'rni qanday?*
- 4. Qanday jamoat birlashmalari tuzish mumkin emas?*
- 5. Jamoat birlashmalarining faoliyati qanday qo'llab-quvvatlanadi?*

6. *Diniy tashkilot va birlashmalarning o'rne qanaqa?*
7. *Qanday holda jamoat birlashmalari faoliyati to'xtatiladi, taqiqlanadi?*
8. *Davlat bilan jamoat tashkilotlarining munosabati nimalarga asoslanadi?*
9. *Jamoat birlashmalariga a'zo bo'lish tartibi qanday?*
10. *Kasaba uyushmalarining vazifasi nimalardan iborat?*

XVI bob. Oilaning konstitutsiyaviy asoslari

1-§. Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini

Oila jamiyatning quyi asosiy bo'g'inidir. U insonning hayotga kelishi, tarbiyalanishidagi asosiy makon. Oila bir necha kishilarni birgalikda yashash joyi. Oila to'liq bo'lishi uchun ota-ona va farzandlar bo'lishi shart. Ularning birortasiz ham oila bo'lishi mumkin. Lekin bunday oilada yetishmovchilik bo'ladi. Har bir oila ma'lum xonadonga mos bo'ladi.

Oila qurishdan asosiy maqsad turli jins vakillarining birgalikda hayot kechirishi va farzand ko'rish hisoblanadi.

Oila o'z ichki munosabatlariga asoslanadi. Oilaning ichki munosabatlari qonun hujjatlariga, milliy va axloqiy qadriyatlarga asoslanadi. Oilaviy munosabatlar tabiiy, iqtisodiy, ma'naviy ehtiyojni qondirish zarurati yuzasidan vujudga keladi.

Har qanday jamiyatning mustahkamligi, rivoji oilaga bog'liq. Chunki, jamiyatda bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarining dastlabki elementi oilada vujudga keladi va shakllanadi. Oiladagi kattalarning bir-biri, boshqalar bilan atrof-muhit, mulkka bo'lgan munosabati yoshlarning shu masalalarga munosabatini shakllanishi uchun o'rnak bo'ladi. Oiladagi tarbiyaning boshqa tarbiyalardan farqi, afzalligi tarbiya u yerda faqat o'rgatish, o'qitish, ta'kidlash bilangina emas, barcha narsalarda katta yoshdagilarni kichik yoshlar uchun o'rnak ko'rsatishi orqali olib boriladi.

Nima mumkin va nima mumkin emasligi, mehnatga, mulkka munosabat, ovqatlanish, dam olish, kattalarga muomala, hurmat, kichiklarga g'amxo'rlik qilishning dastlabki sabog'i oilada olinadi. Bola boshqa muassasalarga tarbiya, bilim olish uchun berilgunga qadar hayot alifbosi haqida ma'lumotni oiladan oladi.

Oiladagi tarbiya kishilarning axloqiga, xulqiga o'chmas qoidalarni singdiradi. Inson tarbiyasida hech qanday boshqa tuzilmalar oilaning o'rnini bosa olmaydi. Chunki, u yerdagi tarbiyaga sut, qon singari muqaddas ashyolar ta'sir qiladi.